

Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. u kontekstu njegovih koncepcija državnopravnog preustroja Austro-Ugarske Monarhije*

Zoran GRIJAK

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

UDK 32-05 Pilar, I.(042)

Izvorni znanstveni rad (primljeno 8. ožujka 2007.)

Autor je na temelju izvorne arhivske građe, postojećih znanstvenih priloga te suvremenog tiska prikazao sadržaj državnopravnih koncepcija dr. Ive Pilara tijekom Prvoga svjetskog rata. Na temelju analize ranijih Pilarovih promemorija i pisama upućenih istaknutim osobama u najvišim krugovima austrougarske politike, koje su svojim utjecajem mogle potaknuti i usmjeravati tijekom državnopravne rekonstrukcije Austro-Ugarske Monarhije, u radu je upozoreno da je Pilarovo predavanje u Austrijskom političkom društvu bilo radikalno odmak od njegovih ranijih koncepcija državnopravnog preustroja Monarhije.

»Die Monarchie ist ihrem geschichtlichen Entstehen nach ein Konglomerat, ein Refugium diverser Staats- und Volkstrümmer, welche in hektischen Wogen der Geschichte, hier in der Passage zwischen dem Orient und dem Oszident, Schiffbruch erlitten und im Rahmen der Monarchie einen Hort gefunden haben.«**

Dr. Ivo Pilar

Uvod

Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. jedan je od njegovih posljednjih javnih istupa tijekom Prvoga svjetskog rata. Sadržaj ću predavanja analizirati u širem kontekstu Pilarovih nastojanja za rekonstrukci-

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta *Katolicizam, islam i pravoslavlje u identitetskim procesima u Bosni i Hercegovini*, provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

** »Monarhija je po svome povijesnom nastanku konglomerat, utočište ostataka različitih država i naroda, koji su u grozničavim valovima povijesti, ovdje u prolazu između Istoka i Zapada, pretrpjeli brodolom i u njoj našli svoje utočište«. (Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu, 12. listopada 1918., Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka starih i rijetkih rukopisa i knjiga, Ostavština Ive Pilara /dalje: NSK OIP/, R—5712.)

jom i održanjem Austro-Ugarske Monarhije. Naime, u njemu su iznijete ideje koje se bitno razlikuju od onih koje je Pilar ranije iznosio u različitim memorandumima, privatnim pismima i tsl. Najprije ću ukratko prikazati sadržaj najvažnijih dokumenata koji su mu prethodili, a zatim analizirati utjecaj promjene povijesnog konteksta s kraja Prvoga svjetskog rata na modifikaciju Pilarovih koncepcija državnopravnog preustroja Monarhije.

I. Pilarov memorandum caru i kralju Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917. godine

U svrhu objašnjenja povijesnih okolnosti nužnih za razumijevanje Pilarova predavanja u Austrijskom političkom društvu, nužno je najprije upozoriti na njegov memorandum caru i kralju Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917., u kojem su najsustavnije izložena njegova stajališta o budućem državnopravnom položaju banske Hrvatske, Dalmacije te Bosne i Hercegovine unutar postojećih granica u Monarhiji. Svjesni činjenice da deklaracija Jugoslavenskog kluba u bečkom Carevinskom vijeću od 30. svibnja 1917. (Svibanjska deklaracija) predstavlja predložak za stvaranje samostalne južnoslavenske države izvan Monarhije,¹ Ivo Pilar i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler odlučili su caru u obliku promemorije (memoranduma) izložiti svoja stajališta o državnopravnom preustroju Monarhije.² Pilar je zajedno s arhitektom Josipom pl. Vancašem 14. kolovoza 1917. primljen u privatnu audijenciju kod austrijskog ministra predsjednika Ernsta von Seidlera, a dva dana kasnije i kod zajedničkog ministra financija Istvána Buriána. Te su audijencije prethodile njihovoj privatnoj audijenciji Karlu I. (IV.). Njih su dvojica uručili Karlu Promemoriju (Memorandum) nadbiskupa Stadlera u kojoj su bila detaljno razrađena nadbiskupova stajališta glede rješenja državnopravnog statusa hrvatskih zemalja unutar Monarhije. Prema novinskim vijestima Vancaš je vladaru obrazložio sadržaj Stadlerove Promemorije, a Pilar mu je izložio svoja stajališta, za koja se car zainteresirao te je »premilostivo« uzeo i njegov spis.

¹ Tekst Svibanjske deklaracije glasi: »Potpisani narodni zastupnici u 'Jugoslavenskom [Južnoslavenskom] klubu' udruženi izjavljuju, da na temelju narodnoga načela i hrvatskoga državnoga prava zahtijevaju ujedinstvenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije, te će se sa svom snagom zauzeti za ostvarenje ovoga zahtjeva svoga jednog te istog naroda. S ovim pridržanjem potpisani će učestvovati u radu Parlamenta«. (Vidi: FERDO ČULINOVIĆ, *Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas*, Zagreb, 1968., 44.) O značenju Svibanjske deklaracije, tzv. deklaracijskom pokretu i interpretacijama njezina sadržaja u nekadašnjoj jugoslavenskoj historiografiji — s jedne strane tvrdilo se da predstavlja odraz trijalističke koncepcije rješenja hrvatskog pitanja unutar Monarhije, a s druge okvir za stvaranje zajedničke države južnoslavenskih naroda, bez Bugara, izvan Monarhije — vidi: Zlatko MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća*, Zagreb, 2005., 32-42.

² Stadler je na Svibanjsku deklaraciju odgovorio i posebnom izjavom od 16. studenog 1917., objavljenom u *Hrvatskom Dnevniku* 20. studenog, kojom se inzistiralo na hrvatskom državnopravnom pravu kao jedinom jamstvu očuvanja hrvatske narodne i državne individualnosti. (Vidi: Z. MATIJEVIĆ, »Izjava« vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera iz studenog 1917. godine«, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 31/1999., br. 1, 62-63.) Pilar si je kasnije, u dokumentu Expose glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine SHS (1928?), pripisivao autorstvo Stadlerove tzv. protudeklaracijske »Izjave«, tvrdeći da ju je nadbiskup Stadler, koji je podržavao njezin sadržaj, samo potpisao i stao iza nje, jer se on kao časnik nije smio očitovati u političkom smislu«. (Vidi: Zoran GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001., 404.)

Budući da već postoji temeljita i opširna analiza geneze i komparacija sadržaja dviju promemorija uručenih Karlu I. (IV.) — Stadlerove i Pilarove — te njihova odnosa prema Svibanjskoj deklaraciji Jugoslavenskog kluba³ ovdje bih samo nastojao utvrditi postoje li neke načelne razlike između stajališta izloženih u Pilarovoj Promemoriji caru Karlu I. (IV.) te njegovih kasnijih stajališta o budućem položaju hrvatskih zemalja unutar Monarhije, izloženim u memorandumu grofu Istvánu Tiszi iz rujna 1918., radi usporedbe tih stajališta s onima izloženim u njegovu govoru u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. godine. Inače, Pilarova i Stadlerova Promemorija Karlu I. (IV.) gotovo su identične, no postoje i razlike, zbog naknadnih Pilarovih dopuna rukopisa njegove Promemorije u njezinoj, sa stajališta državnopravnog preustroja, iznimno važnoj petoj točki.⁴

Pilarova »Promemorija« caru Karlu sadrži opširan uvod, izložen u pet točaka, u kojem se upozorava na nužnost rješavanja južnoslavenskog pitanja u »hrvatskom smislu«, kao pretpostavke za rješenje »istočnog pitanja« te devet programskih točaka u kojima se izlažu osnove državnopravnog preustroja kojim je bilo predviđeno stvaranje hrvatske državne jedinice. Svakoj od tih točaka pridodane su dopune koje ponekad predstavljaju eksplikaciju pojedinih točaka, a ponekad njihovo proširenje (posebice dopune točaka 2 i 3). Neriješeno »istočno pitanje« Pilar je smatrao najvećom prijetnjom opstojnosti Monarhije. Očekivao je da će Prvi svjetski rat biti okončan pobjedom Centralnih sila, ali je istodobno ustvrdio da je neizvjesno u kojoj će mjeri one tu pobjedu uspjeti diplomatski iskoristiti. Ocijenivši da je svjetski rat posljedica neuspjeha Austro-Ugarske Monarhije u rješavanju južnoslavenskog pitanja, upozorio je da o načinu njegova rješenja ovisi njezina budućnost, jer sile Antante ne će mirno primiti poraz, nego će se, ako im se to dopusti, pripremati za novi obračun s Centralnim silama.⁵

U Pilarovoj je Promemoriji predviđeno povezivanje Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te Bosne i Hercegovine u jedinstveno upravno područje koje bi s dvjema državama Monarhije bilo povezano na sličan način kao Bosna i Hercegovina (točka 1.). Područje opisano pod točkom 1. imalo bi punu autonomiju u svim poslovima, koji ne pripadaju zajedničkim poslovima u smislu zakona od 21. prosinca 1867., a ministri predsjednici obiju vlada imali bi pravo, u »slučaju zabrinutosti«, u roku od jednog mjeseca uložiti veto protiv provođenja u djelo na ustavni način donesenih zakona zajedničkoga jedinstvenog upravnog područja (točka 5.). Spomenuto jedinstveno upravno područje sudjelovalo bi u vijećanjima o zajedničkim poslovima i bilo bi primljeno u postojeće opće carinsko područje Monarhije putem carinske konvencije (točka 6.). Imalo bi naziv »Jedinstveno zajedničko područje Kraljevstva Hrvatske, Sla-

³ Usp. Z. MATIJEVIĆ, »Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Od Promemorije do Izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika (kolovoz-prosinac 1917. godine)«, u: *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra. Ive Pilara* (dalje: GP), Srećko LIPOVČAN i Z. MATIJEVIĆ, ur., Zagreb, 1/2001., 117-133; Z. GRIJAK, »O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917. godine«, GP, 2/2002., 83-103.

⁴ O tome vidi: Z. GRIJAK, »O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917. godine«, GP, 2/2002., 99-100.

⁵ *Isto*, 93-94.

vonije, Dalmacije i Herceg-Bosne« i nalazilo se pod političkim vodstvom Hrvata (točka 8.). Da bi se predusreli prigovori Mađara da putem novog uređenja gube prilaz moru riječki *corpus separatum* prenio bi se Ugarskoj u puni državni posjed (točka 9.).⁶

Već na temelju ovoga sažetog prikaza Promemorije koju je I. Pilar uručio caru Karlu I. (IV.) u kolovozu 1917. očividno je da se njome tražilo stvaranje nove hrvatske državne jedinice unutar Monarhije. Premda formalno ne zadire u postojeće dualističko državno uređenje — uspostavljanjem kondominija Austrije i Ugarske nad jedinstvenim upravnim područjem — već je sama činjenica ujedinjenja Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u jedinstvenom upravnom području, te priključenje Bosne i Hercegovine tom sklopu, zahtjev da se na njega primijeni autonomija u unutarnjim poslovima predviđena za Austriju i Ugarsku zakonom od 21. prosinca 1867., opseg ingerencija najvišega zakonodavnog tijela, primanje u opće carinsko područje Monarhije, pridržavanje političke suverenosti hrvatskom narodu (u smislu političkog naroda) jasno govorilo da je riječ o zahtjevu za stvarnom razgradnjom dualističkog sustava. Radilo se, naime, o pokušaju preustroja dvojne Monarhije na osnovi »ograničenog« ili »prikrivenog« trijalizma.⁷

U daljnjem izlaganju usporedit ću zahtjeve iz Pilarove Promemorije caru Karlu I. (IV.) iz 1917. sa Spomen-spisom koji je Pilar predao grofu Istvánu Tiszi u Sarajevu 22. rujna 1918. godine. No, prije toga treba upozoriti na utjecaj tijeka Prvoga svjetskog rata i mađarskih koncepcija državopravne rekonstrukcije Monarhije na oblikovanje i preinake Pilarovih državopravnih koncepcija.

II. Utjecaj mađarskih planova o preustroju Monarhije i mađarskih posezanja za Bosnom i Hercegovinom na koncepcije Pilarova kruga o državopravnom preuređenju Monarhije

Budući da je nakon ubojstva nadvojvode Franje Ferdinanda i izbijanja Prvoga svjetskog rata (1914.) trijalistička koncepcija rekonstrukcije Monarhije bila napuštena i od njezinih najutjecajnijih zastupnika — konzervativnih katoličkih krugova na austrijskom dvoru — pojedini su se pripadnici političkog kruga oko vrhbosanskog nadbiskupa dr. Stadlera počeli zauzimati za drukčije novim okolnostima prilagođeno rješenje. Pod utjecajem ratnih prilika, koje su Austriju prisilile na popuštanje Ugarskoj, a velikoaustrijski orijentirani krug na napuštanje trijalizma, opredijelili su se za tzv. subdualističku opciju, koja je jamčila povezivanje hrvatskih zemalja unutar ugarske polovice Monarhije (Translajtanie). Mogućnost realizacije te opcije bila je povezana s mnogim čimbenicima, ponajprije s pristankom Mađara, koji u to vrijeme rade upravo obratno, na učvršćivanju dualističkog sustava putem uključivanja u ugarsku polovicu Monarhije onih zemalja krune sv. Stjepana na koje se virtualno protezalo ugarsko državno pravo, ali mimo Hrvatske, njihovim izravnim povezivanjem s Ugar-

⁶ Vidi tekst Pilarove Promemorije u: Z. GRIJAK, »Dva dokumenta iz godine 1917.«, *GP*, 2/2002., 177-184.

⁷ Vidi: Z. MATIJEVIĆ, »Državopravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskoga nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Od Promemorije do Izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika (kolovoz-prosinac 1917. godine)«, u: *GP*, 1/2001., 123.

skom kao *corpus separatum*. To se ponajprije odnosilo na Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu.

Na sjednici ugarske vlade održanoj 2. listopada 1915. izložen je detaljan elaborat o priključivanju Bosne i Hercegovine i Dalmacije Ugarskoj. U tom elaboratu, koji je ministrima izložio predsjednik vlade I. Tisza, iznijete su ideje o potrebi dominacije Ugarske na jugoistočnim granicama Carstva te o Balkanu kao interesnom području Ugarske. Njegova je intencija bila zajamčiti održanje dualističkog sustava uz prethodno teritorijalno proširivanje te gospodarsko i političko osnaživanje Ugarske. Tisza je naglasio da bi se priključenjem Bosne i Hercegovine i Dalmacije Ugarskoj riješio tzv. jugoslavenski problem, odgađanjem kojega bi se doveli u pitanje temelji nagodbenoga dualističkog sustava Monarhije. Nadalje je ustvrdio da bi se spomenutim priključenjem postigao »paritet« između Austrije i Ugarske. Mađari su bili svjesni da su prijedlozi iznijeti u njihovom elaboratu za Austriju neprihvatljivi. Njime su zapravo htjeli demonstrirati Austriji svoju odlučnost za održanjem dualističkog sustava uz postizanje reciprociteta u odnosima između dviju država. Proširivanje Monarhije na Istoku, koje su bili spremni nevoljko prihvatiti kao austrijsku stečevinu, namjeravali su kompenzirati priključenjem Bosne i Hercegovine i Dalmacije Ugarskoj.⁸

Grof I. Tisza bio je najuporniji i najutjecajniji zagovornik velikomađarske koncepcije, čijim bi se ostvarenjem zadao odlučan udarac sveukupnim hrvatskim nastojanjima za ujedinjenjem hrvatskih zemalja na temelju hrvatskoga povijesnog i državnog prava. Mađarski pokušaji priključenja Bosne i Hercegovine Ugarskoj ponovno su se intenzivirali tijekom lipnja i srpnja 1918., koicidirajući s pokušajem stvaranja samostalne ugarske vojske. U tom razdoblju raspravljalo se i o povezivanju u ratu osvojenih kraljevina Srbije i Crne Gore s Monarhijom, što je pitanje njezina preustroja učinilo još kompleksnijim. O povezivanju spomenutih dviju država s Monarhijom raspravljalo se na vijećanju visokih austrougarskih vojnih i civilnih dužnosnika u Sarajevu 13. i 14. svibnja 1918. na kojem su sudjelovali vojni guverner Srbije general pukovnik Adolf Rhemen i vojni guverner Crne Gore general major Heinrich Clam Martinic, te general pukovnik Stjepan Sarkotić kao zapovjedni general i zemaljski poglavar za Bosnu i Hercegovinu. Tijekom vijećanja nastojalo se definirati opće smjernice kojima bi se onemogućilo šire južnoslavensko državno ujedinjenje, za koje je istaknuto da se teži ostvariti ili unutar Monarhije ili izvan nje. General Sarkotić izjasnio se protiv ponovne uspostave kraljevina Srbije i Crne Gore kao samostalnih država, ustvrdivši da bi se time ponovno uspostavile prilike koje su prethodile ratu. Kao radikalno rješenje u raspravi se pojavio prijedlog da se Hrvatska, Slavonija, Dalmacija te Bosna i Hercegovina, zajedno sa osvojenom Srbijom i Crnom Gorom, u subdualističkom smislu povežu s Ugarskom. Ostvarenje tog plana dovedeno je u najužu vezu s realizacijom austro-poljskog programa, koji je predviđao da velik dio Poljske pripadne austrijskoj polovici Monarhije. Generali Rhemen i Clam-Martinic

⁸ Vidi zapisnik sjednice ugarske Vlade od 2. listopada 1915.: Orosz — Lengyelország a Monarchiához, ill. Auszriához. Bosznia-Hercegovinának a magyar szent korona országhoz csatlósának kérdése, 1915. okt. 2. Magyar országos levéltár. Na taj se zapisnik osvrnuo i Luka Đaković u radu »Kombinacije mađarskih političkih faktora 1915. godine oko priključenja Bosne i Hercegovine Ugarskoj«, *Prilozi instituta za istoriju*, Sarajevo, 16/1979., 103-145.

predložili su da se Dalmacija, Bosna, Hercegovina, Srbija i Crna Gora priključe Monarhiji kao »carska zemlja«. General Sarkotić usprotivio se takvu rješenju s prijedlogom da se Dalmacija pridruži Hrvatskoj i Slavoniji, a da se za Bosnu i Hercegovinu ostavi otvorenom mogućnost njezina povezivanja s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom, s tim da se ujedinjenje provede nakon što se ostvare upravno-tehnički preduvjeti. Sarkotić je ovdje ustvari ponovno iznio prijedlog koji je 6. ožujka 1918. u Badenu izložio caru Karlu I. (IV.) Za slučaj da se spomenuti način priključenja pokaže neostvarivim, iznio je prijedlog da se Bosna i Hercegovina priključi Ugarskoj kao *corpus separatum*, budući da bi najveći dio muslimana pristao na takvo rješenje, a Srbi bi se također, kada bi trebalo optirati između Hrvatske i Ugarske, opredijelili za Ugarsku.⁹

U cilju što hitnijeg vezivanja Bosne i Hercegovine uz Ugarsku Mađari su odlučili u Budimpešti osnovati »bosansko ministarstvo«. To je trebao biti prvi korak prema njezinom trajnom državnopravnom povezivanju sa zemljama krune sv. Stjepana i neposrednom vezivanju za Ugarsku kao *corpus separatum*. Sarkotić se, doznavši za tu namjeru, 4. kolovoza 1918. obratio zajedničkom ministru financija Istvánu Buriánu, koji je kao Mađar već bio pridobiven za ugarski plan. Hineći naivnost Buriána je na Sarkotićev upit odgovorio da to ne znači ništa loše, jer Bosanci ionako očekuju da bude razjašnjen njihov položaj, a ovako će znati kamo pripadaju.¹⁰ U dnevničkim zapisima od 5. rujna 1918. Sarkotić je opisao razgovor koji je potkraj kolovoza u Budimpešti s tim u vezi vodio s ugarskim ministrom predsjednikom Sándorom Wekerleom. Nakon što je Wekerleu izložio svoja stajališta o Bosni, Wekerle mu je odgovorio da se austrougarski ministar vanjskih poslova grof Julije Andrassy 1878. založio za zauzeće Bosne i Hercegovine, a on osobno 1908. podržao aneksiju, unatoč otporu ugarskog Parlamenta, samo zbog uvjerenja da će Bosna i Hercegovina zauvijek biti sastavni dio Ugarske i ostati kao klin zabijena između Hrvatske i Srbije, da bi se time spriječilo stvaranje jugoslavenske države. Sarkotić je na to slikovito odgovorio da Bosna sve manje sliči klinu, a sve više fitilju koji je 1914. izazvao eksploziju i doveo do ratne kataklizme. Upozorio je da je mađarski plan o priključivanju Bosne i Hercegovine Ugarskoj kao *corpus separatum*, upravo onakvo rješenje kakvo priželjkuju Antanta i Srbija. Apelirao je na Wekerlea da Mađari pristanu na priključivanje Bosne i Hercegovine zemljama ugarske krune preko Hrvatske, jer bi se time u sklopu zemalja sv. Stjepana stvorio blok koji bi mogao neutralizirati srpska nastojanja: »Ako Hrvatska, Slavonija i Dalmacija budu ujedinjene, a Bosna njima virtualno priključena, onda će baš prema objema srpskim državama (Srbiji i Crnoj Gori) postojati nekakav sklop u okviru krune sv. Stjepana, u kojemu bi hrvatska orijentacija zauzimala sve više prostora i služila kao najbolji bedem protiv ostvarivanja srpskih aspiracija.«¹¹ Zauzimanje »srpskog kursa« u Bosni i Hercegovini, u sklopu planiranog

⁹ Vidi: Bernard STULLI, »Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine«, *Arhivski vjesnik*, Zagreb, 2/1959., 282-305. Usp. Z. GRIJAK, »O sadržaju promemorie Ive Pilara caru Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917. godine«, *GP*, 2/2002., 95-96.

¹⁰ Isto.

¹¹ Hrvatski državni arhiv, Osobni fond generala Stjepana Sarkotića (dalje: HDA FSS), Dnevnik IX., spis 5.5.1. (Prijevod s njemačkog.)

corpus separatum ili izvan njega, Sarkotić je držao podjednako opasnim za Bosnu i Hercegovinu, kao i za Hrvatsku i Slavoniju, jer bi to služilo interesima srpske propagande. Upozorio je Wekerlea da bi bilo najprimjerenije voditi »hrvatsko-muslimanski kurs«, predloživši ujedno alternativu, s obzirom na složenost stvaranja političkih saveza u Bosni i Hercegovini: »Pogibeljan bi bio nekakav srpski kurs u Bosni i Hercegovini, bilo unutar sklopa zvanog *corpus separatum*, bilo u sklopu područja koje bi u smislu moje ponude bilo virtualno sjedinjeno s Hrvatskom, ali bi upravno-tehnički u svakome pogledu bilo ovisno o Ugarskoj. Srpski kurs u Bosni i Hercegovini ne bi imao za posljedicu samo to da bi te zemlje pripremio za odcjepljenje i za priključenje Srbiji, nego bi, osim toga i Hrvatsku i Slavoniju još u većoj mjeri privukla k sebi srpska propaganda [...]. Interes Monarhije, posebno pak Ugarske, zahtijevao bi u najboljem slučaju nekakav hrvatsko-muslimanski kurs, ali bi, s obzirom na netrpeljivost svih triju konfesija, još najbolji bio nekakav indiferentni kurs, koji bi po mogućnosti isključivao politiku i koji bi se ponajprije usredotočio na gospodarski oporavak tih zemalja. U međuvremenu bi kroz državu, školu i crkvu valjalo poduzeti snažne pokušaje da se prije svega u krilu srpstva uzgoji državi odan naraštaj.«¹²

Sarkotićev razgovor s Wekerleom postigao je rezultat utoliko što se Wekerle obvezao pričekati šest tjedana prije nego što donese konačnu odluku o bosanskom pitanju. U razgovoru s ugarskim ministrom predsjednikom Sarkotić se osvjedočio u svom uvjerenju da u Ugarskoj podcjenjuju zbivanja među južnim Slavenima, kao i prijeku potrebu brzog i prihvatljivog rješenja južnoslavenskog pitanja. Pozitivnu okolnost vidio je u činjenici da je u rujnu 1918. zajedničkim ministrom financija imenovan austrijski Nijemac dr. Alexander von Spitzmüller, za kojega je opravdano pretpostavljao da ne će podržavati ugarske prijedloge o rješenju južnoslavenskog pitanja. Spitzmüllerov dolazak bio je, međutim, odgođen zbog dolaska I. Tisze, koji je prije Spitzmüllera 1918. kratkotrajno bio zajednički ministar financija. Svoj dolazak u Sarajevo Tisza je najavio za drugu polovicu rujna. Austrijski ministar predsjednik Seidler javio je telefonski Sarkotiću da je želja cara Karla I. (IV.) da on dočeka Tiszu i s njim razgovara. Cilj Tiszina puta bio je pokušaj nalaženja kompromisnog rješenja o Bosni i Hercegovini, s obzirom na različita stajališta austrijske i ugarske vlade o tom pitanju, te potaknuti konsolidiranje prilika u južnoslavenskim područjima Monarhije. O Tiszinu putu postignut je dogovor između Beča i Budimpešte, te se on u rujnu 1918. uputio na put kojega se postaje mogu rekonstruirati prema postojećim historiografskim priložima.¹³

Tisza je stigao u Sarajevo 20. rujna 1918. u vrlo mračnom raspoloženju, što s obzirom na narav njegove misije nije mnogo obećavalo. Nakon dočeka na željezničkoj stanici Sarkotić je zapisao: »[...] u svojoj je pomalo iznošenoj pukovničkoj odori izgledao [...] siv i mračan [...] kao i sama ta odora. Ni raspoloženje mu nije bilo ništa

¹² Isto.

¹³ O Tiszinu putovanju pisali su: B. STULLI, »Oko jedne turneje grofa Tisze po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918. god.«, *Pregled*, Sarajevo, 11/1959., br. 1, 37-51. i Bogdan KRIZMAN, »O putu grofa Stj. Tisze po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918.«, *Historijski zbornik*, Zagreb, 11-12/1958.-1959., 233-249. Krizmanov rad kritički je osvrn na neke Stullijeve teze vezane uz Tiszino putovanje jugom Monarhije.

bolje.¹⁴ Kada su Sarkotić i Tisza stigli u Konak, sjedište zemaljskog poglavara, Sarkotić mu je predao popis u Sarajevu nazočnih političara triju različitih vjeroispovijesti — katolika, pravoslavaca i muslimana. Odlučio je razgovarati s Tiszom tek nakon svih audijencija, odnosno njegova razgovora s predstavnicima bosanskohercegovačkih Hrvata, Srba i muslimana, jer nije htio da Tisza stekne dojam da se na njega s bilo koje strane utječe. Tisza je 21. rujna prijepodne primao bosanskohercegovačke političare. Tom mu je prilikom predstavnik Srba Vojislav Šola predao memorandum, koji su potpisali i jugoslavenski orijentirani Hrvati i muslimani. U memorandumu se odlučno odbijalo priključenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj te se zahtijevalo rješenje koje bi se temeljilo na pravu na narodno samoodređenje u sklopu sveukupnog južnoslavenskog pitanja. Tisza je uručivanje memoranduma shvatio kao drski izazov, ne samo zbog toga što je u njemu izražena solidarnost sa Srbima osuđenim u tzv. veleizdajničkim procesima i zauzeto jasno političko stajalište, nego i radi toga što se u njemu Mađarima pripisivala krivnja zbog podređenog položaja Hrvata, Srba i Slovenaca u Monarhiji te zahtijeva sporazum između dviju strana na temelju pune ravnopravnosti, a moguće povezivanje s Ugarskom uvjetuje načelom narodnog samoodređenja. Predajući Tiszi memorandum Šola je nastupio kao predstavnik samozvanoga Jugoslavenskog odbora i zahtijevao da ga, zajedno s njegovim drugim članovima, Tisza primi u posebnu audijenciju, na što je ovaj pristao i odredio termin u pet sati poslijepodne. S obzirom na postojanje istoimenog protumonarhijski raspoloženog emigrantskog odbora identičnog imena, Tisza je i to doživio kao izazov te je Sarkotića upitao za savjet kako da postupi. General mu je odgovorio da izaslanstvo uljudno primi te ga, ne upuštajući se u političke rasprave, brzo otpusti. U zakazano vrijeme Tisza je primio najavljeno izaslanstvo. Nasuprot Sarkotićevim savjetima održao mu je dugi govor pun oštih prijekora koji je završio s prijetnjom da će Ugarska smrviti sve svoje neprijatelje. Izaslanstvo je napustilo sobu praćeno bijesnim Tiszinim povcima.¹⁵

Već sama činjenica da je misija u Bosni i Hercegovini povjerena Tiszi posvjedočuje da je u najvišim austrougarskim političkim krugovima prevladala koncepcija o rješenju državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine unutar ugarske polovice Monarhije. Vrhbosanskom nadbiskupu Stadleru bila je poznata činjenica da je u vrhovima Monarhije prevlast odnijela ugarska koncepcija rješenja bosanskohercegovačkog pitanja, a to je označilo i kraj njegova višegodišnjeg zauzimanja za trijalistički preustroj Monarhije. Strepeći nad sudbinom Monarhije, koju je shvaćao kao garanciju opstojnosti i političke ravnopravnosti Hrvata unutar njezinih granica, pribojavao se južnoslavenskoga državnog ujedinjenja koje je shvaćao isključivo u kontekstu (veliko)srpskih nastojanja. Zbog svega navedenog Stadler je opstruirao susret s Tiszom, zadržavši se izvan Sarajeva, na svome ljetnom posjedu (ekonomiji redovničke zajednice Služavki maloga Isusa) Filomena. General Sarkotić izrazio je žaljenje zbog toga što se Tisza i Stadler nisu susreli, premda mu je bilo poznato da su imali pro-

¹⁴ HDA FSS, Dnevnik IX., spis 5.1.1.

¹⁵ Isto.

turječna stajališta glede državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine i političkog preustroja Monarhije.¹⁶

Tisza ipak nije otišao iz Sarajeva bez spoznaja o stajalištima Stadlerova političkog kruga. O razgovorima bosanskih političara s Tiszom opširno je izvijestilo zagrebačko pravaško glasilo *Hrvatska*. Uz opis audijencija kod Tisze uvršten je članak sveučilišnog profesora iz Zagreba pravaša frankovačke orijentacije dr. Frana Milobara pod naslovom »Jugoslavenski put grofa Tisze«.¹⁷ Taj je članak napose zanimljiv zbog upoznavanja s jednim argumentom na koji su se Mađari pozivali želeći izravno pripojiti Bosnu i Hercegovinu Ugarskoj. Radi se, naime, o tezi ugarskih političara da je hrvatski narod slab i pasivan, za razliku od srpskoga koji je žilaviji, agresivniji i fanatičniji te samim tim jači i sposobniji od hrvatskoga. Izvlačeći iz spomenutih opreka u mentalitetu dalekosežne zaključke, Mađari su tvrdili da bi se pridruženjem Bosne i Hercegovine hrvatski narod našao sasvim potlačen od Srba i da bi umjesto Velike Hrvatske svojom rukom načinili Veliku Srbiju. Dr. Milobar je osporavao iznijete konstrukcije upozorivši da su i u Hrvatskoj i Slavoniji i u Bosni i Hercegovini Srbi bili desetljećima sustavno favorizirani od strane ugarske vlade. Kritički se osvrnuvši na rezultate politike bana Khuena Héderváryja u Hrvatskoj i Slavoniji, koja se uvelike gradila s osloncem na Srbe, istaknuo je da se prava životna snaga i sposobnost ne očituju u bučnom životu pod okriljem moćnih zaštitnika, nego u teškoj i dugotrajnoj borbi za opstanak. Nasuprot tezi Mađara da bi se rješenjem južnoslavenskog pitanja u hrvatskom smislu Monarhija na jugu našla slabija i ugroženija nego ranije, Milobar je iznio protutezu, da je jedino rješenje hrvatsko rješenje. Dokazujući svoju tvrdnju naglasio je da je Srbima svejedno hoće li se proklamirati ugarsko ili hrvatsko rješenje jer su srpski politički vođe ionako za destrukciju Monarhije i stvaranje Velike Srbije. Međutim, hrvatskim rješenjem došlo bi do »nevjerojatno brze osjeka jugoslavenskoga vala među Hrvatima«, odnosno, tvrdio je Milobar, jugoslavenstvo bi, kao izraz beznadnosti glede mogućnosti poboljšanja položaja Hrvata u Monarhiji, bilo odstranjeno. S obzirom na mogućnost realizacije mađarske opcije ustvrdio je da bi se ta opcija mogla održati samo kratkotrajno i to isključivo u slučaju pobjede Centralnih sila. U slučaju pobjede Antante predvidio je mogućnost plebiscita u kojem bi se, u slučaju proklamiranja hrvatskog rješenja južnoslavenskog pitanja, barem 2/3 pučanstva opredijelilo za Monarhiju, a nakon toga bi i Srbi, ne želeći se bez potrebe zavaditi s većinom, učinili isto.¹⁸

U članku »Bosanski političari o pitanju Bosne i Hercegovine« prenijete su, uz kritički osvrt, obavijesti dopisnika *Pester Lloyd*a iz Sarajeva. Opisana je ranije spomenuta audijencija V. Šole koji je nastupio kao predstavnik samozvanog Jugoslavenskog odbora i predao Tiszi memorandum u kojem se odlučno odbijalo ugarsko rje-

¹⁶ Isto.

¹⁷ *Hrvatska*, Zagreb, 1918., br. 2149 (25. rujna).

¹⁸ Isto. Pozitivne posljedice ovakvog plebiscitarnog očitovanja u korist Monarhije bile bi, naravno, moguće samo u slučaju kada bi se i ostale nevladajuće nacije u Monarhiji: Česi, Slovaci, Rumunji i dr. izjasnili u prilog njezine rekonstrukcije i održanja. Pritom ne treba zanemariti činjenicu da je rješenje južnoslavenskog pitanja bilo ključno za održanje Monarhije, a ono se moglo uspješno i dugoročno riješiti samo u hrvatskom smislu.

šenje. Danilo Dimović tom je prigodom izjavio da su, ustavši protiv pripojenja Ugarskoj, Hrvati, Srbi i Slovenci (sic!) Bosne i Hercegovine istupili sa zajedničkim jugoslavenskim programom. Pred vrlo uzrujanim grofom Tiszom izrazio je nadu da će mađarski narod razumjeti njihova nastojanja.¹⁹

Od izjava dr. Pilara i ing. Vancaša, pred grofom Tiszom, koje je prenijelo pravaško glasilo *Hrvatska*, valja izdvojiti sljedeće: Pilar je, očitujući se kao pristaša programa Stranke prava iz 1894. iznio nazor da je u tom trenutku rješenje bosanskohercegovačkog pitanja najvažniji problem za Hrvate, dok su sva ostala pitanja tog programa za sada manje važna. Pred Tiszom je, dakle, zastupao zahtjev teritorijalnog ujedinjenja Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom. Ustvrdio je da je uskraćivanje spomenutog zahtjeva kroz niz desetljeća Hrvate tjeralo da se iz prkosa i očaja bace u »naručje jugoslovenstva«. Za tzv. mađarsko rješenje upozorio je da bi moglo uroditi najgorim posljedicama, pa čak prouzročiti nove ratne zapletaje. Tisza ga je mirno i zainteresirano saslušao ograničivši se tek na nekoliko primjedbi.²⁰

Ing. Vancaš započeo je svoje izlaganje s izjavom da njegova Hrvatska stranka prava u Bosni²¹ nepokolebljivo stoji na stajalištu svojedobne Hrvatske katoličke udruge (HKU), koja je osnovana 1910. na poticaj nadbiskupa Stadlera, a nakon postignutog kompromisa s Hrvatskom narodnom zajednicom (HNZ) 1912. njezini članovi prelaze u zajedničke redove. Nadalje, ustvrdio je da je »političko vjerovanje« njegove stranke izraženo u programu Stranke prava iz 1894. u kojem se Bosna i Hercegovina navodi kao hrvatska zemlja i traži njezino priključenje Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Kao zahtjev svoje stranke istaknuo je »[...] sjedinjenje sviju hrvatskih zemalja u

¹⁹ *Hrvatska*, 1918., br. 2149 (25. rujna).

²⁰ *Isto*.

²¹ Nije se radilo o stranci nego o stranačkom klubu koji je nakon utemeljenja Sabora Bosne i Hercegovine 1910. našao svoje mjesto u njegovu hrvatskom klubu. Vancaš je bio predsjednik spomenutog Kluba, osnovanog 1909. pod nazivom Klub Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu. Premda naziv sugerira da se radilo o Klubu čije je djelovanje bilo ograničeno na grad Sarajevo, u njegovu radu sudjelovali su i ugledni Hrvati i muslimani iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine. Okupljao je istaknute Hrvate katolike iz ondašnjeg javnog i političkog života Bosne i Hercegovine te muslimane koji su se u nacionalnom smislu osjećali Hrvatima, uglavnom pristaše Ademage Mešića, utemeljitelja Muslimanske napredne stranke (dalje: MNS) 1908. Članovi kluba istovremeno su djelovali u sklopu Hrvatske narodne zajednice, Hrvatske katoličke udruge i MNS-a. Uloga Kluba bila je na temelju pravaškog programa povezati i koordinirati djelovanje bosanskohercegovačkih Hrvata s djelovanjem pravaša u Hrvatskoj, a glavna zadaća poduprijeti nastojanja oko državnopravnog povezivanja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom. U političkom programu Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu istaknuto je da je utemeljen radi zaštite interesa hrvatskog naroda uopće, a napose hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. Nadalje, kao razlog osnutka navodi se neodređen i nejasan položaj u kome se nalazi Bosna i Hercegovina te aktualnost hrvatskog pitanja uopće, osobito nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine. U svojim programskim odrednicama Klub se jasno odredio prema pravaškom raskolu u Hrvatskoj iz 1908., svrstavši se uz Starčeviću hrvatsku čistu stranku prava dr. Josipa Franka. Uostalom već sam naziv Klub Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu svjedoči da se sarajevski Klub smatrao posrednikom frankovačke političke opcije u Bosni i Hercegovini. Činjenica da je proglas o njegovu osnutku objavilo *Hrvatsko pravo*, glasilo Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Zagrebu, svjedoči da su Josip Frank i drugi stranački vođe priznali sarajevskom pravaškom Klubu legitimitet zastupanja svoga pravaškog programa u Bosni i Hercegovini. Detaljnije o programskim odrednicama Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu vidi: Tihomir CIPEK — Stjepan MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, Zagreb, 2006., 615-617.

samostalnu državu, a u okviru Habsburške Monarhije«. Grof Tisza odgovorio mu je da kao ugarski državnik drži mogućim samo ono rješenje južnoslavenskog dotično hrvatskog pitanja koje ne bi diralo u dualističku državnu formu. Pripojenje Bosne i Hercegovine trojednoj Kraljevni Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, tj. zemljama krune sv. Stjepana, označio je podjednako mogućim kao i neposredno pripojenje Ugarskoj. Time je Tisza jasno dao Vancašu do znanja da ugarska vlada sasvim isključuje formiranje samostalne o Ugarskoj neovisne hrvatske državne jedinice unutar Monarhije, na čemu je svojedobno inzistirala Stadlerova frankovački orijentirana HKU, ali da ne isključuje povezivanje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom unutar ugarske polovice Monarhije, a to je bio preduvjet tzv. subdualističkog rješenja za koje se tijekom Prvog svjetskog rata zauzimao i zemaljski upravitelj Bosne i Hercegovine general Sarkotić, kada je uvidio da je trijalističko rješenje neprimjereno novim okolnostima. Vancaš mu je odgovorio da se nada da će mađarski narod razumjeti i pripadnike drugih naroda, a da Hrvati moraju zahtijevati »samostalnu Veliku Hrvatsku u okviru monarhije i odlučno se izjaviti protiv direktnog pripojenja Ugarskoj«.²²

Od muslimana koji su razgovarali s Tiszom valja izdvojiti dr. Mehmeda Spahu i Šerifa Arnautovića. Spaho se pred Tiszom potužio na nepovoljno stanje muslimana u Bosni i Hercegovini, a glede rješenja bosanskog pitanja istaknuo je da pristaje uz stajalište sjedinjenja svih južnih Slavena. Arnautović se izjasnio protiv pripojenja Bosne i Hercegovine bilo Hrvatskoj, bilo Ugarskoj, a za što širu autonomiju pod habsburškim žezlom, naglasivši da u tom obliku nalazi jedino rješenje koje bi odgovaralo bosanskim interesima.²³

III. Pilarov Spomen-spis grofu Tiszi iz rujna 1918. godine

Uoči odlaska u nedjelju prije podne grof Tisza se zajedno sa zapovjednim generalom i zemaljskim poglavarom za Bosnu i Hercegovinu Sarkotićem uputio na izlet na Pale, a po povratku u Sarajevo ponovno je primio dr. Ivu Pilara. U razgovoru koji je trajao četrdeset pet minuta Pilar je ponovio svoja ranije iznijeta stajališta te predao Tiszi Spomen-spis, kojim je nastojao opravdati svoju proaustrijsku orijentaciju u nastojanju za ujedinjenjem hrvatskih zemalja i njihovim povezivanjem s Bosnom i Hercegovinom.²⁴

Tijekom izlaganja Pilar je posebice naglasio da u Ugarskoj ne postoji svijest o tome da su hrvatske zemlje, pod kojima podrazumijeva Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i Istru,²⁵ bile i da će uvijek biti najugroženija točka cijele

²² *Hrvatska*, 1918., br. 2149 (25. rujna).

²³ Š. Arnautović je autonomiju Bosne i Hercegovine unutar Monarhije Tiszi predstavio kao jedino rješenje koje muslimanima jamči opstojnost i uz koje muslimani najvećim dijelom pristaju. Usprotivio se bilo kakvom povezivanju Bosne i Hercegovine unutar Monarhije: »U svakom direktnom priključku naših zemalja, a ma kojem dielu monarhije, nalazim da je ugrožena egzistencija Muslimana. Jasno je, da bi takav odnošaj bio vanredno nepovoljan, a moj nazor nailazi, kako sam dobro upućen, na gotovo obćenito odobrenje sviju Muslimana. Držim, da ne pretjerujem, ako tvrdim, da ga dieli 90 postotaka Muslimana«. (*Isto*.)

²⁴ Vidi: I. PILAR, »Denkschrift überreicht am 22. September 1918 dem Grafen Tisza gelegentlich seiner Informationsreise in Sarajevo«. (NSK OIP, R-5710.)

²⁵ U vezi sa svojim shvaćanjem opsega hrvatskih zemalja Pilar je Tiszu uputio na svoje djelo *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, Beč, 1918., pogl. II., 140-232. (*Isto*.)

Monarhije. Tu tvrdnju izveo je iz geopolitičkog položaja hrvatskih zemalja, uvjetovano činjenicom da svaka premoć (*die Vormacht*) na Apeninskom i Balkanskom poluotoku neprestano teži prema tome da ih posjeduje i nastoji tvoriti koalicije protiv sadašnjih nositelja vlasti u njima. Prema Pilarovu mišljenju Monarhija je sasvim nepotrebno omogućila da se u njoj dogodi povod za izbijanje Prvoga svjetskog rata, stvorivši dualističkim preustrojem 1867./1868. državopravni položaj usmjeren protiv životnih interesa Hrvata. Da bi održala takvo stanje, morala je štiti interese Srba i Talijana koji su sustavno radili na njezinoj destrukciji. Tako je na kraju došla u situaciju da se više nije mogla suprotstaviti centrifugalnim snagama »na Jugu«, ponajprije »velikosrpskoj iredenti«.

Opravdanje za činjenicu da se Stadlerov politički krug, kojemu je i sam pripadao, u svojim političkim nastojanjima oslanjao na (veliko) austrijske političke krugove, Pilar je potražio više stoljeća unatrag. Ustvrdio je da su Hrvati 1102. ušli u državni savez s Ugarskom, jer su uvidjeli da sami nisu dorasli apeninsko-balkanskoj koaliciji. Međutim, kasnije se pokazalo da se ni u zajednici s Mađarima ne mogu oduprijeti toj koaliciji. Mohačka katastrofa 1526. Hrvate je definitivno osvjedočila da se ne smiju nastaviti oslanjati samo na Ugarsku. Rezultat te spoznaje bio je izbor Ferdinanda I. Habsburškog za hrvatskoga kralja na saboru u Cetinu 1527. godine. Nemogućnost Ugarske da Hrvatima zajamči državnu opstojnost Pilar dokazuje i geopolitičkim razlozima, koji Ugarsku prisiljavaju da u obrani svojih granica napravi izbor nepovoljan za Hrvate: »Ugarska stoji pred izborom ili da brani dugi karpatski ili dugi jadranski front. Ona će se uvijek opredijeliti za karpatski front i mi ćemo ostati 'žrtveno janje'²⁶ za Talijane.²⁷

Na temelju izloženih stajališta Pilar je opravdavao simpatije Hrvata prema Austriji, premda je i za njih ustvrdio da su, zbog zanemarivanja Hrvata od strane Beča, u posljednje vrijeme izbljedjele. U daljnjem izlaganju dao je svoje viđenje odnosa Mađara prema Hrvatima tijekom višestoljetnog života u zajedničkoj državi. Ustvrdio je da se ta zajednica održala 800 godina ponajprije zbog toga što su Mađari dopustili živjeti hrvatskoj državnosti. Tek je ideja jedinstvene mađarske države, koja je u 19. st. zamijenila povijesni pojam Ugarske, opasno narušila hrvatsko-ugarske odnose: »Naši su se odnosi nepopravljivo zatrovali tek s idejom jedinstvene ugarske države, koja bi također morala obuhvatiti i progutati Hrvatsku. Smatram da je Lajos Kossuth toj ideji dao najoštrij izraz, jer je htio poništiti hrvatsku autonomiju, Hrvatsku raskomadati, a Hrvate mađarizirati.«²⁸

U nastavku analize hrvatsko-ugarskih odnosa Pilar je ustvrdio da su revolucionarni događaji 1848./49. za nekoliko desetljeća ublažili odnos Mađara prema Hrvatima te da je posebice vođa ugarske liberalno orijentirane opozicije F. Deák (1803.-

²⁶ U njemačkom izvorniku navedena je riječ *der Prügelbub (der Prügelknabe)* »netko koga kažnjavaju umjesto stvarnog krivca«. (Vidi: Maria UROIĆ — Antun HURM, *Njemačko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1994., 628.) Odgovarajući hrvatski opisni prijevod bio bi »žrtveno janje«, termin koji izravno potječe iz judeokršćanske tradicije (žrtvovanje janjeta tijekom Pashe, Isus kao Žrtveno Janje).

²⁷ I. PILAR, »Denkschrift überreicht am 22. September 1918 dem Grafen Tisza gelegentlich seiner Informationsreise in Sarajevo«. (NSK OIP, R-5710.) (Prijevod s njemačkog.)

²⁸ Isto.

-1876.) bio susretljiviji prema njima. Međutim, od 1880. Mađari opet vode oštriju politiku prema Hrvatima, a ovaj put je Kossuthova politika našla novoga saveznika u Srbima. Pilar je izrazio veliko čuđenje nad mađarskim simpatijama prema Srbima: »Za nas Hrvate prilično su nerazumljive prevladavajuće simpatije Mađara za Srbe.«²⁹ Poglavitni uzrok tim simpatijama našao je u činjenici da Mađari ne poznaju dovoljno »niti ciljeve niti prirodu srpstva«. Zahvaljujući toj politici Srbi su uvelike uvećali svoju moć, posebice u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju Khuena Héderváryja. Nakon te tvrdnje Pilar je izravno optužio Mađare da su potpomažući Srbe pridonijeli vjerojatoj destrukciji Monarhije: »[...] 50 godina borbe za jedinstvenu ugarsku državnu ideju (zapravo mađarsku, op. Z. G.) pokazale su kao jedini rezultat da je sada srpska državna ideja na boljem putu da pobijedi!«.³⁰

Glavno provedbeno sredstvo za ozbiljenje planova o stvaranju Velike Srbije Pilar nalazi u Srpskoj pravoslavnoj crkvi (dalje: SPC) za koju je ustvrdio da je »socijalno-politička, borbena i osvajačka organizacija, o čijoj se moći dugo nije oblikovala zadovoljavajuća predodžba.«³¹ Završavajući svoj *Spomen-spis* u prilično sumornom tonu upozorio je da pripada sve malobrojnijem krugu lojalnih političara te da je situacija takva da će Monarhija izgubiti južnoslavenske zemlje, ako ne u ovom, a onda u sljedećem ratu.³² Sve prisutniju naklonost hrvatskih političara prema državnom ujedinjenju sa Srbima Pilar je pripisivao predugom onemogućivanju ostvarenja hrvatske državnosti unutar Monarhije, zbog kojega su mnogi »[...] danas pripravnici prihvatiti kao nadomjestak srpsko-hrvatsku državu izvan Monarhije, koja predstavlja temeljnu ideju 'jugoslavizma'«. ³³

Za razliku od izlaganja V. Šole i D. Dimovića Pilarov *Spomen-spis* bio je napisan u duhu lojalnosti prema dinastiji i Monarhiji, pa mu se s te strane nije mogao uputiti prigovor. No, glede odnosa prema Ugarskoj bio je također provokativan, jer je predviđao ujedinjenje hrvatskih zemalja i njihovo povezivanje s Bosnom i Hercegovinom izbjegavajući definirati odnos te nove državne jedinice prema ugarskoj polovici Monarhije. *Spomen-spis* je bio, dakle, u znatnoj suprotnosti s mađarskim planom o učvršćivanju dualističkog sustava, dio kojega su bili planovi o izravnom povezivanju Bosne i Hercegovine s Ugarskom, odnosno o njihovu posrednom vezivanju uz Ugarsku, putem Hrvatske, u sklopu zemalja krune sv. Stjepana. Prijedlog o stvaranju samostalnih hrvatske državne jedinice Pilar je iznio neizravno, no ipak sasvim nedvosmisleno, kada je, hotimice predviđevši dualističko državno uređenje, govoreći o rješenju hrvatskog pitanja, ustvrdio da se treba dogoditi unutar habsburškog državnog okvira: »Tko [...] računa s nama, mora također računati s postojanjem naše državnosti i nama imanentnom državno-političkom psihom (*und der uns immanenten staatspolitischen Psyche*) i njezinom pokretačkom snagom [...] naša državnost prema naravi stvari mora neprekidno nastojati pronaći za sebe jedno mjesto u habsburškoj državi,

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

³² Isto.

³³ Isto.

jer će inače propasti [...]».³⁴ Tisza, koji je, čini se, sve do posljednjeg trenutka (ubi- jen je u atentatu 31. listopada 1918.), vjerovao u mogućnost konsolidacije dualistič- kog sustava uz političko i teritorijalno osnaživanje Ugarske, zasigurno držao vrlo provokativnim Pilarovo isticanje da su Hrvati stari državni narod, najstariji u Monar- hiji, a svakako 250 godina stariji nego Mađari. No, vjerojatno ga je najviše razljutilo Pilarovo isticanje nepromišljenosti mađarskog potpomaganja Srba te s tim u vezi od- govornosti Mađara za vjerojatnu propast Monarhije.³⁵

Dr. Ivo Pilar nije bio jedini koji je grofa Tiszu za vrijeme boravka u Sarajevu upo- zorio na negativne posljedice mađarske političke potpore Srbima. Analizirajući uz- roke propasti Tiszine misije, koju možemo ubrojiti među posljednje pokušaje kon- solidacije Austro-Ugarske Monarhije, zemaljski je poglavar general Sarkotić, uz opće nepovoljne ratne uvjete i dugogodišnji nedefinirani državnopravni položaj Bosne i Hercegovine, glavni dio odgovornosti pripisao dugogodišnjoj potpori Mađara Srbi- ma. Taj je prigovor otvoreno priopćio grofu Tiszi: »Srbi upravo nikada nisu zastupa- li hrvatske (odgovor na Tiszinu tvrdnju da Hrvatsko-srpska koalicija zastupa hrvat- ske interese, op. Z. G.), nego samo velikosrpske interese. Što je Ugarska bila slabi- ja, to je lakše bilo doći do toga cilja. [...] U svjetskome ratu oni čeznu za razbijanjem Monarhije, i to u prvom redu Ugarske. Pa ipak su njihovi vođe unatoč tome uživali povjerenje mađarskih političara. Vi ste, Vaša Preuzvišenosti, na njihovu naklonost bi- li osobito ponosni».³⁶

Uz ovaj opis razgovora s Tiszom, koji je 23. rujna 1918. napustio Sarajevo, Sar- kotić je dopisao: »Podrivateljska djelatnost Srba i zasljepljenost Mađara nije nikomu mogla jače upadati u oči nego meni u Sarajevu».³⁷ Sam je nadošao na Starčeviću misao da će propast Hrvatske ujedno označiti propast Ugarske, da je njihovo raz- druživanje nemoguće bez destrukcije te da utapanje Hrvatske u Velikoj Srbiji mora neminovno dovesti do komadanja Ugarske.³⁸ Sarkotić je uz Pilara bio jedna od rijet- kih osoba svjesna svih negativnih posljedica promicanja velikosrpske ideje od strane Srpske pravoslavne crkve. Zaokupljen slutnjama o nadolazećoj destrukciji Monarhije ustvrdio je da je Hrvatima nedostajao veliki političar, koji bi Mađarima odgonetnuo zagonetku pravoslavlja, tj. za Monarhiju vrlo opasnu isprepletenost vjerskog i poli- tičkog momenta u mentalitetu srpskih političara i srpskim političkim programima, koja je proizlazila iz identificiranja vjerske i nacionalne pripadnosti kod pravoslavnih Srba. Ustvrdio je da je nadbiskup Stadler bio takav čovjek, ali da se on morao nositi s mržnjom Srba, muslimana i franjevac, koja mu je toliko otežavala njegovu najvaž- niju zadaću — organizaciju nadbiskupije — da nije mogao naći ni vremena ni sred- stava za razmah intenzivne političke djelatnosti. No, da se i našao takav politički au- toritet na hrvatskoj strani, ni njemu ne bi, zaključuje Sarkotić, uspjele nadvladati poli- tičke predrasude Mađara.³⁹

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ HDA FSS, Dnevnik IX., spis 5.1.1.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

Ne prepuštajući se lamentiranju i povijesnim reminiscencijama, Sarkotić je do posljednjeg trenutka nastojao prokrciti put subdualističkom rješenju. Dan poslije Ti- szina odlaska, 24. rujna 1918., u Sarajevo je doputovao zajednički ministar financija A. von Spitzmüller. Tog dana pristigao mu je telegram o slomu Bugarske i njezinu izlasku iz tabora Centralnih sila. Slom Bugarske, koja je kapitulirala 30. rujna, potak- nuo je Spitzmüllera i Sarkotića na hitnu akciju usmjerenu prema učvršćivanju polo- žaja Monarhije na njezinim jugoistočnim granicama. Predstojniku vojnog ureda Karla I. (IV.) generalu Zeidler-Sternecku poslali su telegram u kojem su upozorili da će na jugu Monarhije doći do potpune destrukcije ako se ne provede hitno ujedinjenje Dalmacije i Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, uz subdualističko povezivanje nastal- og državnog sklopa s Ugarskom. Upozorili su da je posljednji trenutak za provedbu takvoga rješenja: »Ne bude li iskorišten taj posljednji trenutak dinastiji i Monarhiji vjerno Hrvatsvo bit će neopozivo otjerano u jugoslavensku kolotečinu u kojoj će onda i ono propasti [...]».⁴⁰

Događaji koji su slijedili nezaustavljivo su vodili prema stvaranju jugoslavenske države, što je proturječilo svim izloženim hrvatskim koncepcijama rješenja bosan- skohercegovačkog pitanja, ali i svim austrijskim i ugarskim planovima o rekonstruk- ciji Monarhije.

IV. Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. godine

Predavanje dr. I. Pilara u Austrijskom političkom društvu od 12. listopada 1918. po svome sadržaju razlikuje se od spomenuta dva dokumenta — Promemorije caru Kar- lu I. (IV.) iz kolovoza 1917. i Spomen-spisa grofu Tiszi od 22. rujna 1918. godine. Pilar, naime, u tom predavanju odustaje od nekih temeljnih principa državnoprav- nog preustroja Monarhije za koje se ranije zauzimao i nudi nova, suvremenim prili- kama prilagođena, rješenja. Za razliku od optimizma glede ratnog ishoda, kojim zra- či Spomen-spis uručen Tiszi, predavanje odražava suočavanje sa stvarnošću koja nije ostavljala dvojbe glede pobjednika. Konstatiravši da se rat približava za Monarhiju u najvećoj mjeri nepovoljnom kraju, Pilar započinje s izlaganjem koje ima formu na- putaka za poduzimanje hitnih mjera za njezino spašavanje. Pritom se samo u jednoj rečenici osvrnuo na predavanje koje je održao u Austrijskom političkom društvu u srijedu 9. listopada iste godine, izrazivši bojazan da će ono, zbog obilja povijesnih detalja, umanjiti aktualnost njegova potonjeg izlaganja.⁴¹ Upozorio je da, s obzirom na hitnost rješavanja, za opstojnost Monarhije apsolutni prioritet ima južnoslavensko pitanje. S obzirom na bespomoćnost koja glede aktivnog pristupanja rješavanju tog pitanja vlada u najvišim političkim krugovima, započeo je s najvažnijom pretpostav- kom za njezino uklanjanje — ukazivanjem na nužnost uklanjanja državnopravnih dvosmislenosti, za koje je ustvrdio da su se pojavile još krajem 18. stoljeća, a kulmi- nirale uvođenjem dualističkog sustava 1867./68., onemogućivši ujedinjenje hrvatskih

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Pilar se, govoreći o svome predavanju od prije tri dana usporedio s marljivim piscem knjiga kojim je ovladalo preobilje povijesnih podataka. Tekst tog predavanja nije pronađen, pa možemo samo nagadati na što bi se moglo odnositi spomenuto preobilje povijesnih detalja.

zemalja, odnosno proces rješavanja južnoslavenskog pitanja u, za Monarhiju jedino povoljnom, hrvatskom smislu. Te su se dvosmislenosti, istaknuo je Pilar, pojavile u preliminarnom mirovnom ugovoru u Leobenu 18. travnja 1797., a ratificirane su mirom u Campofranku (Campoformiju) 17. listopada 1797., prema kojem je Austrija morala austrijsku Nizozemsku (Belgiju) prepustiti Napoleonu I., a zauzvrat je dobila mletačku Istru, kvarnerske otoke, Dalmaciju, Boku do Kotora i grad Veneciju s dijelom zaleđa do rijeke Etsch (Adige). Subjekt te trgovine bio je posljednji rimski car (car Svetog rimskog carstva njemačkog naroda) i prvi austrijski car iz kuće Habsburg-Lotrigen Franjo II. (I.).⁴² Austrijska vlada stoga je počela zastupati kao legitimno stajalište da Dalmacija mora ostati pridržana austrijskom caru odnosno nalaziti se u unutar kraljevina i zemalja zastupljenih u Carevinskom vijeću. Takvo se stajalište, koje je uobličio ministar Thugut,⁴³ pa ga Pilar stoga naziva »Thugutovom idejom«, povezalno s jednom idejom prometno-tehničke naravi prema kojoj je Austriji, kao kontinentalnoj državi s malo obale, Dalmacija prijeko potrebna. Pritom se previdjela bitna činjenica, da Austrija nema kontinentalnu vezu s Dalmacijom (u smislu izravne veze, da se ne naslanja na nju, odnosno ne tvori njezino zaleđe), te da stoga Dalmacija za Austriju ima krajnje problematičnu vrijednost, odnosno u prometno-tehničkom smislu uopće nije obala. Tu svoju ocjenu, o prometno-tehničkoj neuporabljivosti Dalmacije za Austriju, Pilar potkrepljuje s jedne strane činjenicom da su prilazne linije (*die Zufahrtslinien*) Austrije prema Dalmaciji usporedne s pravcem obale, a s druge strane tvrdnjom da prilaz Dalmaciji kroz planinsku i teško prohodnu južnu Hrvatsku (Liku) otežava i poskupljuje promet. Pomorskim prometom, nastavio je Pilar, vlada zakon najkraće linije prema moru, pa stoga za Austriju kao luke dolaze u obzir samo Trst i Rijeka. Na temelju iznijetih tvrdnji zaključio je da od svih zemalja zastupljenih u Carevinskom vijeću Dalmacija dolazi u obzir kao luka (prometno-tehničko područje) samo za Galiciju.⁴⁴

⁴² Sveto Rimsko Carstvo je nestalo 1806. godine, kad je francuski car Napoleon I. preustrojio vlast u njemačkim zemljama. Znajući da će izgubiti naslov cara, Franjo II. (1792.-1806.) se proglasio nasljednim carem Austrije i tako postao Franjo I. (1804.-1835.).

⁴³ Johann Amadeus Franz Thugut de Paula (Linz, 24. svibnja 1736. — Beč, 28. svibnja 1818.) austrijski barun (od 1775.). Od 1771. bio je u austrijskoj diplomatskoj službi. Kao mladić učio je orijentalne jezike pa je 1769. imenovan tumačem u veleposlanstvu u Istanbulu. Od 1771. do 1776. bio je internuncij (diplomatski zastupnik) u istom veleposlanstvu. Pod vodstvom grofa Kaunitza sudjeluje u svim važnijim diplomatskim aktivnostima Monarhije u Poljskoj i Turskoj te naposljetku osigurava ustupanje Bukovine Habsburškoj Monarhiji tijekom prve diobe Poljske (1772.). Godine 1778. posredovao je u uspostavi izravnih pregovora između Marije Terezije i Friedricha Velikog radi obustavljanja tzv. Bavarskog rata. U razdoblju od 1780. do 1783. bio je austrijski opunomoćeni predstavnik u Varšavi, a od 1787. do 1789. poslanik u Napulju. Car Josip II. poslao ga je 1790. u Bukurešt, formalno kao povjerenika kod vlaškog vojvode, a u stvari s tajnom zadaćom otpočinjanja mirovnih pregovora s Osmanskim carstvom (mir u Svištovu 1791.). Godine 1794. imenovan je ministrom vanjskih poslova. Kao protivnik Pruske i Francuske osigurao je 28. rujna 1795. sklapanje englesko-rusko-austrijskog Trojnog saveza, koji je nakon austrijskih poraza i mira u Leobenu 12. svibnja 1797. razvrgnut. Nakon poraza Austrije u Italiji i mira u Campoformiju (17. listopada 1797.), kojim je potvrđeno francusko zaposjedanje Belgije i lijeve obale Rajne (Austrija dobiva Veneciju) iz mirovnog ugovora u Leobenu, optužen je za austrijsku „katastrofu“ te se održao samo zahvaljujući intervenciji britanske vlade. No, nakon bitke kod Hohenlindena 3. prosinca 1800. morao je odstupiti s položaja. (Vidi: *Mayers Lexikon*, sv. 7., Leipzig, 1929., 1517.; *Encyclopaedia Britannica*, sv. 22., Chicago, 1963., 167.)

⁴⁴ Govor dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu, 12. listopada 1918. (NSK OIP, R-5712.)

Pilar zatim prelazi na raščlambu Austro-ugarske nagodbe iz 1867. ustvrdivši da je njome južnoslavensko pitanje pretrpjelo još veću štetu, da je zaključena bez privole Hrvata te da je omogućila Mađarima još žešći pritisak na Hrvatsku, posebice nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine. U problemskoj natuknici naslovljenoj »Mađari i Dalmacija« upozorio je da Mađari unatoč tome što Austrija računala na Dalmaciju nisu spremni od nje odustati. Očitovanje mađarske nepopustljivosti glede tog pitanja bilo je uvrštavanje § 65. u čl. XXX. Hrvatsko-ugarske nagodbe prema kojem se Ugarska obvezala zahtijevati reinkorporaciju Dalmacije te § 66., kojim se konstatira da Dalmacija pripada Hrvatskoj i Slavoniji. Međutim, nastavio je Pilar, Mađari se nisu žurili s ispunjenjem tog obećanja, nego su čekali da završe s Hrvatskom i Slavonijom. Time je stvoreno neodlučno pravno stanje u kojem si je, s jedne strane, pravo na Dalmaciju pridržavala Austrija, prema § 1. Prosinačkog ustava (21. prosinca 1867.), a s druge strane Ugarska, prema navedenim paragrafima 65. i 66. u čl. XXX. Hrvatsko-ugarske nagodbe. Prema austrijskom državnom pravu i *de facto* Dalmacija je bila austrijska, a prema ugarskom državnom pravu i virtualno pripadna Ugarskoj. Praktična posljedica takve državopravne »dvoičnosti«⁴⁵ bila je da su Hrvati, kada su zahtijevali da im se inkorporira Dalmacija, nailazili na dvostruku prepreku. U pokušaju realizacije jednoga od ugarskog kralja sankcioniranog temeljnog državnog zakona (Hrvatsko-ugarske nagodbe prema kojoj Dalmacija pripada Hrvatskoj i Slavoniji) Hrvati bi, tvrdi Pilar u problemskoj natuknici »Staat gegen Kroaten«, protiv sebe imali ukupnu moć Monarhije. Posljedica takve situacije tijekom posljednjih 50 godina, koju Pilar drži shvatljivom, bila je da su Hrvati izgubili povjerenje u državu, tim više što se takvo neodrživo pravno stanje moglo održavati samo uz pomoć »prirodnih neprijatelja Hrvata«, Srba i Talijana, što je proizvelo za opstojnost države pogubne centrifugalne tendencije.

Govoreći o zauzeću Bosne i Hercegovine (1878.) i o razlozima koji su je potaknuli, Pilar je ustvrdio da ju je Julije Andrássy, u to vrijeme austrougarski ministar vanjskih poslova, inicirao da bi onemogućio stvaranje velikosrpskog carstva, ne imajući pritom prave spoznaje niti o biti niti o snazi velikosrpske ideje. Težeći suzbiti velikosrpski pokret u Bosni i Hercegovini podjednako je odlučno djelovao protiv drugoga mogućeg rješenja, hrvatskoga. Nastojeći stvoriti nacionalno-politički vakuum postavio je temelje sustavu koji je od samoga početka bio osuđen na neuspjeh, ne zapriječivši pritom velikosrpskoj ideji djelovanje protiv Monarhije. Smisao spomenutih Andrássyjevih nastojanja Pilar nalazi u njegovoj težnji da se Bosnom i Hercegovinom od samoga početka započne vladati kao ugarskim interesnim područjem. Stoga su i njezina prva tri upravitelja — zajednički ministri financija J. Szlávy, B. Kállay i I. Burián — bili Mađari. Dokaz o mađarskim pretenzijama za Bosnom i Hercegovinom Pilar nalazi i u ugarskom aneksijskom zakonu u kojem je istaknuta legitimnost ugarskog zahtjeva za tom zemljom. Upozorava da to nije sve i da se »apetit« Mađara ne će zadovoljiti sve dok Ugarska ne zagospodari čitavim »Jugom« (južnoslavenskim područjima Monarhije).

⁴⁵ Pilar govori o kobnoj (sudbosnosnoj) državopravnoj dvoičnosti (neiskrenosti).

Na temelju izloženoga Pilar je zaključio da je politika Monarhije »skrenula na krivi kolosijek«, pri čemu je, s obzirom na hitnost pronalaženja rješenja, najkobnija činjenica da postojeći pravni sustav ne pruža mogućnost za bilo kakvo rješenje. Južnoslavensko pitanje, upozorio je, mora biti riješeno prije početka mirovnih pregovora, jer se bez toga ne smije sjesti za zeleni stol. Južnoslavensko pitanje Pilar je označio najvažnijim u tom trenutku, ustvrdivši da će Monarhija, ukoliko ga ne uspije riješiti, vlastitom krivnjom proigrati svoje pravo na opstanak (*seine Existenzberechtigung*), jer organizam koji nije sposoban riješiti svoja životna pitanja mora propasti. To je, upozorio je Pilar, prirodni zakon koji će se, ako Monarhija pristupi mirovnoj konferenciji bez rješenja svoga životnog (južnoslavenskog) pitanja, neizbježno i automatski primijeniti na njezinu egzistenciju.⁴⁶ Monarhija mora, nastavio je, riješiti južnoslavensko pitanje, odnosno mora se izboriti za svoje održanje. A da bi to uopće bilo moguće mora imati gotov plan za mirovnu konferenciju.

Pilar nalazi rješenje samo u općoj rekonstrukciji Monarhije, koju pak drži ostvarivom samo ako se vodi računa o njezinoj naravi. Govoreći o naravi Monarhije ustvrdio je da je po svome povijesnom nastanku utočište ostataka različitih država i naroda koji su u grozničavim valovima povijesti pretrpjeli brodolom u prolazu između Istoka i Zapada i u njezinim okvirima našli svoje utočište. Nastavljajući metaforički upozorio je da Monarhija može ispuniti svoju životnu zadaću samo ako svim narodnim i državnim osobitostima koje se u njoj nalaze i imaju životne snage i dalje bude sigurno utočište. U svojoj postojećoj anakronističnoj formi ona to ne može biti, te je nužno osuđena na propast. Obznanivši prisutnima u retorički najsnažnijem dijelu svoga izlaganja smrt Monarhije u njezinoj staroj formi i pozvavši ih da se ne žaloste zbog toga, Pilar je iznio plan za njezinu rekonstrukciju.

Predmnijevajući iznenađenje prisutnih koji su bili upoznati s njegovim političkim pogledima i stajalištima o državnopravnom preustroju Monarhije, Pilar je započeo s izlaganjem programa federalističkog preustroja Monarhije.⁴⁷ Najprije je naglasio da kao Hrvat, čiji je dugogodišnji politički program bio hrvatsko rješenje, u postojećem trenutku pokušaj ostvarenja hrvatskog rješenja smatra pogibeljnim, jer bi zauzimanje za njega pobjedonosnu Antantu okrenulo protiv Hrvata učinivši njihov položaj još gorim. Govoreći o federalističkom rješenju naveo je dvije mogućnosti povezivanja južnoslavenskih zemalja. Prema prvoj bile bi stvorene dvije manje federativne države, hrvatska i slovenska. Druga mogućnost predviđala je ujedinjenje pojedinih južnoslavenskih zemalja Monarhije u »jednu jedinstvenu Južnoslaviju« (*ein einheitliches Südslawien*). Drugu mogućnost Pilar ocjenjuje realnijom, jer prva ne bi bila prihvaćena niti od država Antante niti od »naroda na Jugu«. Govoreći o zadaćama vlasti s tim u vezi upozorio je da se vladarskim reskriptom mora navijestiti ujedinjenje dotičnih zemalja u jednu državu na temelju principa samoodređenja naroda. Sljedeći korak predstavlja sazivanje Konstituanke na kojoj bi predstavnici pojedinih zemalja raspravljali o obliku i načinu udruživanja s ostalim federativnim elementima Monar-

⁴⁶ Govor dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu, 12. listopada 1918. (NSK OIP, R—5712.)

⁴⁷ Možda se i nije radilo o iznenađenju, prilike su bile izvanredne, pa je svaki konstruktivan prijedlog mogao naići na prihvaćanje. Uostalom, Pilar govori kako smatra da iznosi rješenje koje je svima »na srcu«: »Ich glaube, ich nehme Ihnen allen einen Gedanken aus der Seele und ein Wort aus dem Munde, wenn ich sage: Föderalismus.« (Isto.)

Graf István Tisza

Dr. Alexander
von Spitzmüller

Car i kralj Karlo I. (IV.)

General Stjepan Sarkotić

hije. Samo na taj način, ustvrdio je Pilar, ne će se ispustiti iz ruku vodstvo države i zapriječiti će se da se novi razvoj događaja okrene protiv nje. Iznoseći stajališta o oblikovanju novoga narodnog predstavništva upozorio je da se ničega ne treba više čuvati od ponavljanja starih formi i aktivnog sudjelovanja zastupnika iz ranijeg razdoblja u politici. Založivši se za svojevrsnu »lustraciju« ustvrdio da novo vrijeme traži nove ljude, jer bi sudjelovanje političara iz ranijeg razdoblja samo obnovilo stare mržnje i potaknulo stare razmirice. Svoje predavanje završio je apeliranjem na odustajanje od starih formi kako bi Monarhija zaživjela na novim temeljima i iznova se obistinila izreka Palaczkoga da bi Austriju, kada ne bi postojala, valjalo stvoriti.

Pilarov govor u Austrijskom političkom društvu (12. listopada 1918.) označava prekid s njegovim dotadašnjim političkim programom koji je predviđao povezivanje hrvatskih zemalja, u koje se prema programu Stranke prava iz 1894. ubrajala i Bosna i Hercegovina, isključivo na temelju hrvatskog državnog i povijesnog prava, odnosno formiranje hrvatske države unutar Monarhije. Govoreći o rješenju južnoslavenskog pitanja u hrvatskom smislu Pilar je, u promemorijama upućenim najutjecajnijim osobama austrougarske politike, uvijek isticao program oblikovanja nove državne jedinice u kojoj bi nositelj suverenosti bio hrvatski narod kao politički narod. Sada se taj program više ne spominje. Govoreći o federalističkom preustroju Monarhije kao jedino mogućem, on doduše spominje mogućnost stvaranja hrvatske federalne jedinice, uz slovensku, ali je uopće dalje ne razmatra, ustvrdivši da je ne bi prihvatili niti Antanta niti »narodi na Jugu«. Jedino stvarnim i provedivim u tom trenutku smatrao je oblikovanje južnoslavenske jedinice sastavljene iz pojedinih južnoslavenskih zemalja Monarhije na temelju narodnog samoodređenja.

U govoru u Austrijskom političkom društvu, pod dojmom političkih događaja koji su osporili bilo kakvu mogućnost realizacije njegovih ranijih koncepcija državno-pravnog preustroja Monarhije, Pilar je bio prisiljen na radikalni idejni i programski obrat. On je to i izriječno priznao ustvrdivši da kao Hrvat čiji je dugogodišnji program bio hrvatsko rješenje u postojećem trenutku hrvatsko rješenje smatra pogibeljnim. Stvarajući »gotov plan« rješenja južnoslavenskog pitanja — oblikovanje južnoslavenske državne jedinice unutar Monarhije na temelju principa samoodređenja naroda — ponajprije je vodio računa o tome da treba osporiti glavni argument kojim su političari Antante zagovarali destrukciju Monarhije — da se radi o anakronističnoj državnoj tvorevini koja nije u mogućnosti zajamčiti političku i nacionalnu ravnopravnost narodima koji u njoj žive — i prije početka mirovnih pregovora s državnog vrha

— vladarskim reskriptom — demonstrirati odlučnost da se Austro-Ugarska Monarhija preustroji na suvremenom principu samoodređenja naroda u federalnu zajednicu ravnopravnih naroda.

Dakle, Pilar više ne zastupa one ideje i politički program koje je ranije promicao u svojim djelima, promemorijama i pismima — osim u dijelu govora o Dalmaciji, kada govori o potrebi odustajanja Austrije i Ugarske od državnopravnih posezanja za njom — nego program napisan kao predložak za mirovne pregovore, s kojim je, prema njegovu osvjedočenju, poražena Monarhija, u sučeljavanju s diplomacijom država Antante, jedino mogla računati na rekonstrukciju i preživljavanje.

Napomena uredništva: Tekst Pilarova predavanja objelodanjemo u rubrici GRADA.

Zoran Grijak:

Dr. Ivo Pilar's Lecture, Held on the Premises of the Austrian Political Association on 12th October 1918, Within the Context of His Concepts of the Constitutional Reform of the Austro-Hungarian Monarchy

During his political engagement, until October 1918, Dr. Ivo Pilar advocated the realisation of the programme of the Croatian Party of Rights from 1894. The programme implied — on the basis of Croatian state law — uniting the Croatian lands, including Bosnia and Herzegovina. During World War I, Ivo Pilar disclosed this programme in his letters and memoranda to Austro-Hungarian state leaders. However, at the end of 1918, when it was entirely certain that the Monarchy would lose the war, Pilar outlined a new plan of its constitutional reform. The aforementioned change in Pilar's constitutional concepts is illustrated by the author with his comparison of the two documents: Pilar's "Promemoria" (August 1917) to Emperor and King Karl I (Charles IV) and his "Document" to the count István Tisza (September 1918) with his lecture held on the premises of the Austrian Political Association on 12th October 1918. As opposed to the first two documents — which are an expression of Pilar's years-long political programme of creating a Croatian state entity within the triadically, i.e. subdualistically reformed Monarchy — the views — expressed in his lecture on the premises of the Austrian Political Association, concerning the proposition of the constitutional reform of the Monarchy — are mainly altered, adapted to extremely unfavourable political circumstances of the Monarchy. In his lecture, Pilar advocated the federal reform of the Austro-Hungarian Monarchy in which one of the federal entities would be Südslawien (South Slavia), based on the principle of autonomy. According to the author, the reason why Pilar abandoned his earlier concepts of the constitutional reform of the Austro-Hungarian Monarchy lies in his conviction that the Allied Powers would at best accept the federal Monarchy, reformed according to the principle of autonomy.

Radićevac iz »Esplanade« Prilog poznavanju političke biografije vlč. dr. Ljudevita Kežmana (1927./1928.)

Zlatko MATIJEVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

UDK 32-05 Kežman, Lj.
Izvorni znanstveni rad (primljeno 10. srpnja 2007.)

Autor je na temelju suvremenoga tiska rekonstruirao tijek sukoba između dr. Lj. Kežmana i njegovih istomišljenika iz redova Hrvatskoga seljačkog kluba s vodstvom Hrvatske seljačke stranke, koji se odigrao posljednjih tjedana prosinca 1927. i prvih dana 1928. godine. Iako su stranačke i ostale novine s područja Kraljevine SHS (Zagreb, Beograd, Sarajevo i Ljubljana) donosile senzacionalističke vijesti o povodima nezadovoljstvu u Radićevoj stranci, sukob je vrlo brzo zataškan te javnost nikada nije saznala punu istinu o njegovim stvarnim uzrocima.

»Pored svih ispovijedanja o demokraciji, u pokretu i u stranci bio je [Stjepan Radić] uvijek manje-više autoritativni diktator. Riječ mu se slušala bez pogovora. To prije što u svojoj najbližjoj okolini nije podnosio individualiste-intelektualce. Ukoliko bi se takav pojavio, pa izrekao oprečno mišljenje, bio bi gestom suverena 'isključen iz redova hrvatskog naroda'.«

Josip Horvat, *Pobuna omladine 1911-1914*, Zagreb, 2006., 321.

U svojoj je stogodišnjoj povijesti Hrvatska seljačka stranka (HSS),¹ osim uobičajenih uspona i padova u parlamentarnoj borbi, doživjela i brojna unutarnja nesuglasja i raskole. U vrijeme dok se na čelu HSS-a nalazio Stjepan Radić (1904. — 1928.) unutarstranački su sukobi uglavnom bili prevladavani bez težih posljedica za ugled stranke i njezine stečene pozicije u hrvatskome političkom prostoru.²

Sukob dr. Ljudevita (Luje) Kežmana (Zagreb, 1887. — New York, 1946.), rimokatoličkog svećenika i višegodišnjega glavnog tajnika HSS-a,³ s vodstvom stranke, uzvitlao je krajem 1927. i početkom 1928. mnogo medijske prašine. Iako su onodobni listovi (*Dom, Narodni val, Politika, Vreme, Obzor, Novosti, Narodna politika* i dr.) potrošili znatne količine tiskarske boje nastojeći dokučiti pozadinu Kežmanova nezadovoljstva, ili barem iz njega izvući neke probitke za svoje političke interese, hr-

¹ HSS je više puta mijenjao ime: Hrvatska pučka seljačka stranka, Hrvatska republikanska seljačka stranka i Narodna seljačka stranka.

² Vidi: Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999.

³ Kežmana je 1919. za mjesto tajnika predložio S. Radić. (Izjava dra. Kežmana, *Hrvatski put*, Basel, 1/1933., br. 2-3, 16.) Prema dostupnim informacijama Kežman je kasnije napustio svećeničko zvanje.